

Examination, Critical Edition and Translation of the Risâlah of Hayatî Ahmad Afandî's Entitled Risâlah al-İrada al-Juz'iyah

Coskun BORSBUGA*

Mustafa BORSBUGA**

Abstract

The study aims to evaluate the content of the risâlah named *Risâlah al-İradah al-Juz'iyah* by Hayatî Ahmad Afendî (d. 1229/1814), as well as to draw attention to the original and contributing sides of the risâlah. In addition, in this study, the critical edition and translation of the risâlah will also be done. It is known that a writing circle of various qualities about the *al-irâdah al-juz'iyah* from the Ottoman intellectual circle found and developed. This summary (*mukhtaşâr*) risâlah, which aims to ground the views on human actions, seems to try to summarize the issue without getting into intense discussion points. It can be said that the risâlah aims to make the subject understandable in general terms and to determine the approaches on the subject.

Keywords: Kalâm, Free Will (*al-irâdah al-juz'iyah*) *Af'âl al-'ibâd*, Kasb, Ahmad Hayatî Afandî

Hayati Ahmed Efendi'nin Risâletü'l-İrâdeti'l-Cüz'iyeye Adlı Risalesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi

Coşkun BORSBUĞA

Mustafa BORSBUĞA

* Research Assistant, University of Harran Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Branch of History of Islamic Sects, Sanlıurfa, Turkey.

Arş. Gör., Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, İslâm Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Şanlıurfa, Türkiye.

coskunborsbuga@harran.edu.tr

ORCID 0000-0001-6258-306X

** Research Assistant, University of Ankara Social Sciences Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Branch of Kalam, Ankara, Turkey.

Arş. Gör., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Kelâm Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye.

mustafa.borsbuga@asbu.edu.tr

ORCID 0000-0001-8556-0661

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 12 May / Mayıs 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 12 June / Haziran 2021

Published / Yayın Tarihi: 11 July / Temmuz 2021

Volume / Cilt: 8; **Issue / Sayı:** 16; **Pages / Sayfa:** 662-679.

Suggested ISNAD Citation: Coşkun Borsbuğa, Mustafa Borsbuğa, "Hayati Ahmed Efendi'nin Risâletü'l-İrâdet'ül-Cüz'iyeye Adlı Risâlesinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *Kafkas Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16 (Temmuz-July 2021), 662-679. www.dergipark.org.tr

Öz

Çalışma, Hayâtî Ahmed Efendi'nin (ö. 1229/1814) Risâletu'l-Îrâdeti'l-Cüz'iyeye adlı risâlesinin muhtevasını değerlendirmeyi hedeflediği gibi risâlenin özgün ve literatüre katkı sağlayıcı taraflarına dikkat çekecektir. Ayrıca risâlenin tahkik ve tercümesi de yapılmak suretiyle risâle literatüre kazandırılacaktır. Osmanlı ilim çevresinden irâde-i cüz'iyeye hakkında muhtelif nitelikte bir yazım halkasının neşvünema bulduğu ve geliştiği malûmdur. İşte çalışmamıza konu olan bu risâle söz konusu yazım halkasından bir nüve konumundadır. İnsan fiilleri hakkındaki görüşleri temellendirmeye yönelik olan muhtasar hüviyetteki bu risâlenin, yoğun tartışma noktalarına girmeden konuyu derlemeye çalıştığı görülmektedir. Risâlenin genel anlamda konuyu anlaşılır kılma ve konu hakkındaki yaklaşımları belirlemeyi hedeflediği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İrade-i Cüz'iyeye, Efal-i 'ibâd, Kesb, Hayâtî Ahmed Efendi.

A. TAHLİL

Giriş

Osmanlı ilim coğrafyasında insan fiillerine ilişkin önemli bir literatürün geliştiği bilinmektedir. Bu literatürün büyük bir kısmı henüz el yazması nüshalar şeklinde kütüphanelerde bulunmaktadır. Bu risâlelerin ve eserlerin tahkikli neşri, tercüme ve incelemelerinin yapılması ilahiyat ve dinî çalışmalar için büyük bir ehemmiyet arz etmektedir. Zira meselenin gerek teorik gerekse pratik açılara dair uzanımlarının olmasının yanı sıra aktüelliğini koruması da meselenin önemini göstermesi açısından dikkatleri celb etmektedir.

Efâl-i 'ibâd yahut halk-ı a'mâl meselesi, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren tartışma konusu olmuş ve kısmen farklı açılardan kelâm, fıkıh usulü, tasavvuf ve felsefe gibi birçok ilmî disiplinin inceme alanına girmiştir. Dolayısıyla bu ilmî disiplinler, konuyu kendi zâviyelerinden değerlendirerek, kendi ontoloji ve epistemolojileri bağlamında makul bir çözüm sunmaya çalışmışlardır. İşte bu bağlamda önemli bir yazım mirası ortaya koyan kelâm geleneği de bu minvâlde önemli bir pâyeye sahiptir. Meselenin hem pratik ve teorik yönlerinin olması hem de doğrudan insan ve yaratıcıyla bağlantılı olması dikkatlerin buraya teksif edilmesine neden olmuştur. Meselenin hem varlık hem de yaratma konularıyla da bağlantılı olması meselenin önemini daha da artırmıştır.¹

Meselenin çözümüne yönelik kelâm tarihinde genel itibariyle üç yaklaşımın neşet ettiği bilinmektedir. Bu taraflardan birisi naslarda Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu²

¹ Meselenin önemine dair çalışmalar için bk. Asım Cüneyd Köksal, “İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 1-43; Hatice K. Arpağuş, “Mâtürîdîlik ve Osmanlı'da İrâde-i Cüz'iyeye Yorumu”, *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim (İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2019), 243-247; Mehmet Fatih Soysal, “Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin el-Mebâhisü'd-Defniyye fi Hakkı'l-Îrâdetü'l-Cüz'iyeye Adlı Eserinin Neşri”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 31-40.

² Söz konusu âyetler için bk. “(oku) attığında da sen atmadın, Allah attı.” [el-Enfâl 8/17], “De ki hepsi Allah'tandır” [en-Nisâ 4/78], “Sizler ancak rabbinizin (bunu) dilemesi sayesinde dileyebilirsiniz” [el-İnsan 76/30]

belirtilen temel ilkeyi³ itibara alarak insanın kendi eylemlerindeki rolünü etkisiz kılmış, insanın irâde ve dolayısıyla ahlâkî sorumluluğuna hâlel getirmiştir. Bu yaklaşım Cebriyye olarak meşhur olmuştur.⁴ Diğer yaklaşım ise insanı ve irâdesini ön plana çıkararak Allah'ın naslarda belirtilen ve her şeyin yaratıcısı olduğunu ifade eden prensibe hâlel getirmiştir. Bu yaklaşım Kaderiyye yahut Mu'tezile olarak bilinmektedir.⁵ Her iki taraf da meseleye ilişkin makul ve bütünlüklü bir çözüm ortaya koyamamıştır. Bu iki yaklaşımın ihmal ettikleri cihetler ilk olarak selef âlimleri tarafından "Ne cebir ne de tefvîz vardır sadece bu ikisi arasında bir şey vardır."⁶ şeklinde aşılıma çalışılmıştır. Bu söylem sonraki süreçte Müttekaddimûn âlimleri tarafından fiilin cihetleri veya fiilin itibarları şeklinde geliştirilmiş ve fiilin yaratma yönü Allah'a ait kılınmış ve fiilin kesb yönü de insana ait kılınarak bu çözüm şekli geliştirilmiştir.⁷ Müteahhirûn döneminde ise özellikle Mâtürîdî kelâmcısı Sadrüşşerî'a es-Sânî (ö. 747/1346) tarafından geliştirilen fiil doktrini meselenin metafizik temellendirmesi açısından önemli bir adım olmuştur. Zira Sadrüşşerî'a fiilin anlamları ve bu anlamların varlık modu ve alanlarının tespitinden hareketle insanın irâdî fiillerinde yaratmaya konu olmayan itibarî alanların veya unsurların varlığını kabul etmiş⁸ ve yaklaşım özellikle Osmanlı Mâtürîdî ve hatta bazı Eş'arî kelâmcıları tarafından kabul görmüş ve kısmen revize edilerek de geliştirilmiştir.⁹

Çalışmamıza konu olan Hayâtî Ahmed Efendi'nin insan fiilleri ve irâde konusunu ihtiva eden bu risâlesi Osmanlı döneminin bu konuyla alakalı nüvelerinden birini temsil

- ³ Varlıkta Allah'tan başka gerçek yaratıcı ve müessirin olmadığına ilişkin açıklamalar için bk. Tâşkoprîzâde, Risâletü'l-kazâ ve'l-kader, 48; Celâluddin Devvânî, "Halku'l-a'mâl", *er-Resâilu'l-Muhtâra*, thk. Seyyid Ahmed Toyserkânî (İsfahân: Kütüphanesi-i Umûmî-yi İmâm Emîrû'l-Mü'minîn 'Alî, 1405/1984), 64.
- ⁴ Cebriyye'nin ileri sürdükleri delilleri ve bunlara yönelik eleştiriler için bk. Dâvûd b. Muhammed Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâtü'l-cüz'iyye ve'l-irâdeti'l-kalbiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Asım Bey, 720), 16b-17b; Ahmed Âsım Efendi, *Risâle-i irâde-i cüz'iyye* (İstanbul: Darü't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1285/1868), 12-13; Muhammed b. Mustafa Akkirmânî, *Risâle-i irâde-i cüz'iyye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 939), 138a-138b; İbrâhîm b. Mustafa el-Halebî, *el-Luma'tu fi tahkiki mebâhişi'l-vucûdi ve'l-hudûs ve'l-kader ve ef'âli'l-'ibâd* (Kâhşre: Dâru'l-Basâ'ir, 1429/2009), 45.
- ⁵ Mu'tezile'nin ileri sürdükleri delilleri ve bunlara yönelik eleştiriler için bk. Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâtü'l-cüz'iyye* (Mehmet Asım Bey, 720), 17b-18b; Ahmed Âsım Efendi, *Risâle-i irâde-i cüz'iyye*, 13-14; Akkirmânî, *Risâle-i irâde-i cüz'iyye* (Yazma Eserler, 939), 139a-139b.
- ⁶ Bu ifade hem bazı makâlât ve fırak kitaplarında Ca'fer es-Sâdık'a (ö. 148/765) nispeti edilmektedir. Abdulkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1404/1983), 2/253. Ayrıca bunun Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) nispeti için de bk. Hacı Hasanzâde Efendi, *Hâşiye 'ale'l-Muqaddimâti'l-Erba'a* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 706), 137b.
- ⁷ Muhammed b. Muhammed Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitabu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Arûci (Ankara: Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1423/2003), 357-361; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed Neseî, *Tebşîratu'l-edille fi uşûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1423/2003), 2/173-182; Hâfızuddin Abdullah b. Ahmed Ebû'l-Berekât en-Neseî, *Şerhu'l-Umde*, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâîl (Kâhire: el-Mektetu'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2012/1432), 286-290 Ayrıca bk. Ebû Bekir Bâkîllânî, *Temhîdül-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il* (Beyrût: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfe, 1407/1987); Ebû Mânsûr Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1346/1928).
- ⁸ 'Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrüşşerî'a es-Sânî, *et-Tavzîh fi halli gavâmizi't-tenkîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1435/2014), 347-348; Ubeydullah b. Mes'ûd Sadrüşşerî'a es-Sânî, *Şerhu Ta'dili'l-ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Muradmolla, 1333), 113b-114a.
- ⁹ Mehmed Efendi Saçaklızâde, *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 306), 4b Buna ilişkin bir değerlendirme için bk. Hayrettin Nebi Güdekli, "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 93-94.

etmektedir. Bu çalışmada risâlenin literatüre ve meseleye katkısı üzerinde durulacak, risâlenin özgün taraflarına dikkat çekilecektir.

1. Müellifin İsmi, Künyesi ve Hayatı

Hayâtî Efendi olarak bilinen Elbistan müftüsü Seyyid Ahmed Efendi'nin oğlu Hayâtî Ahmed Efendi hicrî 1166/1753 yılında Elbistan'da dünyaya gelmiştir. Eğitimi Elbistan'da tamamladıktan sonra kendi memleketinde on yıl kadar müftülük yapmış sonra İstanbul'a taşınmış ve Büyük Ayasofya Medresesi'nde müderris olarak görevlendirilmiştir. Ayasofya müderrisliği görevinden müteakiben Bosna'da Hayâtî Efendi'ye kâdîlık vazifesi tevdi edilmiş ve bu görevinin nihayete ermesinden sonra 1225/1810 yılında İstanbul'a dönmüş ve kısa bir süre sonra İstanbul'da Köprülü Dârülhadîs Medresesi'ne müderris olmuştur. Yine hicrî 1226/1811 yılında kâdîlık için Bağdâd'a tayin edilmiş ve burada iki sene kaldığı ifade edilmektedir. Buradaki görevini ifa eden Hayâtî Ahmed Efendi, önce memleketi Elbistan'a geçmiş ve burada kısa bir süre kaldıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve 1229/1814 tarihinde İstanbul'da vefat etmiştir. Kelâm, fıkıh usulü, mantık disiplinlerde dersler vermiş ve ayrıca astronomi, usturlap, zîc gibi teknik ve pratik alanlarda bilgi birikimi olduğu ve dersler verdiği bilinmektedir. Hayâtî Efendi'nin mezarı Üsküdar'da Seyitahmet deresindeki kabristanda bulunmaktadır.¹⁰

1.1. Müellifin Hocaları ve Öğrencileri

Terceme ve kaynak kitaplarda hayatı hakkında fazla bilgi olmaması nedeniyle Hayâtî Ahmed Efendi'nin net olarak kimlerden ders alıp eğitimini tamamladığına ilişkin detaylı bir malûmata sahip değiliz. Ancak onun memleketi Elbistan'da Cirîdzâde Hasan,¹¹ Kayserili Ömer ve amcasının oğlu Seyyid Ömer'den dersler okuduğu kaydedilmektedir. Yine Onun Elbistan, İstanbul, Bağdât ve Bosna gibi önemli merkezlerde hem kâdî hem de müderris olarak bulunduğu halde kimlerin kendisinden dersler aldığına dair bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Hayâtî Efendi'nin oğlu Hayâtîzâde Şeref Halil Efendi'ye bazı dersler okuttuğu bilinmektedir.¹²

1.2. Müellifin Eserleri

Hayâtî Ahmed Efendi başta kelâm, mantık, dil ve edebiyat gibi alanlar olmak üzere birçok disiplinde kitap ve risâleler telif etmiştir. Burada onun günümüze ulaşan eserleri ve hangi disipline ait olduğu hakkında kısaca bilgi verilecektir. Burada müellifin hayatı ve eserleri hakkında detaylı bir inceleme yapan C. Akpınar'ın DİA maddesi olarak yazdığı maddeden istifade edilmiştir.

1. *Tehâfüt-i Müstahrece*: Türkçe olan eser hadislerdeki bir takım kıyâmet alâmetleri ve mehdînin zuhuru hakkındaki rivâyetlerden hareketle bazı kehânetler ileri süren kimseleri reddetmek için telif edilmiştir. Eser sultan III. Selim'e takdim edilmiştir. 2. *İs'âfu'l-minne fî serhi İthâfi'l-cenne*: Arapça olan bu eser, yine kendisinin yazmış olduğu fakat nüshası

¹⁰ Muhammed Tâhir Bursevî, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul, 1333/1914), 3/213-214; Cemil Akpınar, "Hayâtî Ahmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/14-16; Âkîfzâde, *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, 2527), 1b-3a.

¹¹ es-Siyâhî lakaplı Cirîdzâde Hasan'nın de insan fiilleri ve irâde-i cüzîyye hakkında bir muhtasar risâlesi bulunmaktadır. Risâle tarafımızdan inceleme, tahkik ve tercüme şeklinde hazırlanmış yayım aşamasındadır. Hasan el-Carîdî es-Siyâhî, *Risâle fî ef'âli'l-ihdiyâriyye* (Ankara: Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 125/5), 85b.

¹² Akpınar, "Hayâtî Ahmed Efendi", 17/15.

günümüze ulaşmayan *İthâfî'l-cenne* isimli çalışmasının şerhidir. Kitap bir mukaddime, iki makâle/bölüm ve bir hâtimededen meydana gelmektedir. Pedagojik konuların ağırlıkta olduğu eserde mukaddime kısmında ders ve tadrîs bilgisinin tanımı, konusu, gayesi ve faydası ele alınmaktadır. Üç fasıldan teşekkül eden birinci makâlede öğrenme meselesi, ikinci makâlede ise öğretim metotları işlenmiştir. Hâtimedede ise konuya ilişkin birçok mesele üzerinde durulmuştur. Aynı şekilde bu eser de III. Selim'e takdim edilmiştir. 3. *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti'l-kıyâsi'l-Mûseviyye*: Mûsâ el-Pehlevânî'ye ait *Risâletü'l-kıyâs* adlı eserine Muhammed b. Mustafa Erzurûmî tarafından yazılmış şerhe Arapça bir haşiyedir: Müellifin *Tehâfüt-i Müstahrece*, *İs'âfu'l-minne fî şerhi İthâfî'l-cenne* ve *Hâşiye 'alâ Şerhi Risâleti'l-kıyâsi'l-Mûseviyye* eserleri 1281 yılında İstanbul birlikte basılmıştır. 4. *el-Şâşîdetü'n-nûniyye fî'l-mantık ve'l-âdâb*: Arapça bir kaside olan eser yine müellif şerh edildiği ifade edilmişse de bu şerhin nüshaları günümüze ulaşmamıştır. 5. *Şerh-i Tuhfe-i Vehbî*: Bu eser Sünbülzâde Vehbî'nin Farsça'dan Türkçe'ye manzum luğatının Türkçe şerhidir. Müellifin, çağdaşı sadrazamı Koca Yûsuf Paşa'ya ithâf ettiği bu eserin birkaç baskısı yapılmıştır. 6. *Şerh-i Nuhbe-i Vehbî*: Sünbülzâde Vehbî'nin *Nuhbetü'l-luga* adlı Arapça-Türkçe manzum luğatına yapmış olduğu Türkçe bir şerhtir. Bu eser de Sultan Abdülmecid'e takdim edilmiş.¹³

2. Risâlenin Tanıtımı

2.1. Risâlenin İsmi

Mukaddime kısmında Hayâtî Efendi, risâle için herhangi bir isim belirlememiştir. Ancak büyük ihtimalle müstensih hâtimedeki "temmet *er-risâletü li'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* li-Hayâtî Efendi."¹⁴ şeklindeki ifadesinden hareketle risâlenin ismi *Risâletü'l-İrâdeti'l-Cüz'iyeye* olarak kütüphane kataloğuna kaydedilmiştir.

2.2. Risâlenin Müellifine Aidiyeti

Risâlenin Hayâtî Ahmed Efendi'ye aidiyetini ifade eden bir malûmat, ne müellifin tercemesini ihtiva eden *Osmanlı Müellifleri*'nde ne de başka bir kaynakta bulunmaktadır. Ancak risâlenin müellife aidiyetini ifade eden biricik kaynak risâlenin kendisidir. Nitekim Hayâtî Efendi, risâlenin dibâcesinde hamdele ve salveleden sonra kendi ismini zikrederek meseleye giriş yapmaktadır.¹⁵ Bunun yanı sıra risâleyi istinsâh eden müstensih aynı şekilde ferâğ kaydında bu risâlenin Hayâtî Ahmed Efendi'ye ait olduğunu zikretmesidir.¹⁶

2.3. Risâlenin Konusu ve Önemi

Risâlenin konusu genel itibariyle insan fiilleridir. Özelde ise irâde-i cüz'iyeye meselesidir. İslâm düşünce geleneğinin ilk çağlarından itibaren gelişen literatür muhtevanın nitelik ve nicelik açısından farklılık göstermektedir. Risâlenin muhtasar bir hüviyette olması ve meseleyi bütünlüklü ve derli toplu şekilde özetlemesi risâlenin en önemli niteliklerindedir.

2.4. Risâlenin Yöntemi ve Kaynakları

Risâle, nicelik olarak dikkate alındığında muhtasar niteliktedir. Bir varak şeklinde olan risâle, meselenin ayrıntılarına ve tartışma noktalarına girmeksizin bir anlatım metodu

¹³ Detaylı bir bilgi için bk. Akpınar, "Hayâtî Ahmed Efendi", 17/15.

¹⁴ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 2a.

¹⁵ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

¹⁶ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 2a.

dikkate almaktadır. Böylece müellif, mesele hakkındaki yaklaşımları konumlandırdıktan sonra bazı yaklaşımların birbirinden ayrışma noktalarını ve farklılıklarını ön plana çıkarır. Öyle görülüyor ki bu risâlede Hayâtî Efendi, meseleye ilişkin özet bir çerçeve çizmeye ve konuyu anlaşılır kılmaya çalışmaktadır. Müellifin kaynaklarına baktığımızda ise risâlede alıntı yaptığı tek isim Eş'arî kelâmcısı Seyfuddin el-Âmidî'dir (ö. 631/1233).¹⁷

2.5. Risâlenin Muhtevâ Analizi

Çalışmamıza konu olan Hayâtî Ahmed Efendi'ye ait bu risâlenin iki aşamadan teşekkül ettiği görülmektedir. Muhtasar nitelikteki bu risâlenin ilk aşamasında insan fiilleri ve irâde-i cüz'iyeye hakkındaki görüş ve yaklaşımlar ortaya konularak bunların konuları belirlenmeye çalışılır. Hayâtî Ahmed Efendi, ilk aşamada mesele hakkındaki yaklaşımların görüşlerini detaylı bir anlatımını yapmadan bu yaklaşımların temel fikrini ortaya koyar. İrade-i cüz'iyeye ve insan fiilleri başlığı altında muhtasar nitelikte bu tür bir yazım metodunun konuyu özetlemeye ve anlaşılır kılmaya matuf olduğu söylenebilir. Buradaki temel sâikin muhataplara mesele hakkında bütünlüklü bir bakış açısı kazandırmak olduğu ifade edilebilir.¹⁸

Hayâtî Ahmed Efendi, irâde-i cüz'iyeye hakkında yedi yaklaşım dikkate alarak risâlesinin örgüsünü inşa eder. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki irade-i cüz'iyeye ve insan fiilleri hakkında yazılan risâlelerde farklı tasnifler yapıldığı gibi, farklı sayılara da ulaşılmıştır. Örneğin bu tasniflerden bir tanesi aklî ihtimaller çerçevesinde insan fiilleri konusunda muhtemel yaklaşımlar sebr ve taksim yöntemiyle belirlenmektedir.¹⁹ Ayrıca insan fiilleri hakkındaki yaklaşımlar hususunda net ve kesin bir sayı olmamakla birlikte bu sayı bazen sekiz,²⁰ bazen on üç²¹ ve hatta on altı²² tane olduğu kaydedilmiştir.²³

Hayâtî Ahmed Efendi, ilk olarak Cebriyye yaklaşımını açıklayarak başlar. Cebriyye'ye göre ister ihtiyârî ister ıztırârî olsun kullara ait bütün fiiller mutlak surette Allah'ın kudretiyle meydana gelirler.²⁴ Naslarda Allah'ın her şeyin yaratıcısı oluşunu vurgulayan bağlamlara referansla²⁵ Cebriyye, bu durumu insanın bütün fiillerine teşmil ederek insanı kendi fiillerinde bir dahlinin olmadığını ve hatta cansız varlıklar gibi olduğunu kabul etmiştir. Nitekim Cebriyye, bu durumu rüzgarda savrulan yaprak metaforuyla izah etmiştir. Ancak bu yaklaşım, başta peygamberliğin gayesi olmak üzere, imtihan, cevap-ceza, övgü-yergi ve adalet gibi gerçeklikleri anlamsızlaştırdığı gerekçesiyle itham edilmiş ve

¹⁷ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

¹⁸ Muhtasar denilebilecek özellikteki risâleler için bk. Mûsâ Efendi et-Tokâdî Pehlevânî, *Risâletu'l-ihtimâlâtî'l-vâkı'a fî ef'âli'l-ibâd* (Ankara Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141/28), 170b-171a; Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk), 26b-26a; es-Sâdık el-Kayserî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* (Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Elmalı Halk, 2824), 47b-48a; Mehmed Efendi Tarsûsî, *Ta'dîlu'l-akvâl fî mes'eleti halkî'l-a'mâl* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşîd Efendi, 1017), 195b-196a; Hasan el-Carîdî es-Siyâhî, *Risâle fî ef'âli'l-ihtiyâriyye* (Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 125/5), 85b.

¹⁹ Celâluddin Devvânî, "Halku'l-a'mâl", *er-Resâilu'l-Muhtâra* içinde, thk. Seyyid Ahmed Toyserkânî (İsfahân: Kütüphanesi-i Umûmî-yi İmâm Emîrû'l-Mü'minîn 'Alî, 1405/1984), 63-64.

²⁰ es-Sâdık el-Kayserî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* (Elmalı Halk, 2824), 47b-48a.

²¹ Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî, *Risâle fî ef'âli'l-ibâd* (Burdur İl Halk), 26b-26a.

²² el-Halebî, *el-Luma'tu*, 46.

²³ Söz konusu bu yaklaşımlar niçin bk. Devvânî, "Halku'l-a'mâl", 63-76; Pehlevânî, *Risâletu'l-ihtimâlâtî'l-vâkı'a fî ef'âli'l-ibâd* (Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141/28), 170b-171a.

²⁴ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

²⁵ Örneğin söz konu âyet ve bağlamlar için bk. ez-Zümer 39/62, es-Sâffât 37/96, el-Fâtır 35/3.

birçok âlim tarafından tekfir edilmiştir.²⁶ İnsan fiillerini bir bütün olarak "şey" kategorisinde değerlendiren Cebriyye, bütün şeylerin Allah tarafından yaratılması sebebiyle insan fiillerinin meydana getirenin Allah olduğunu ileri sürmüştür.²⁷

Hayâtî Efendi, Cebriyye'nin mukabilinde Mu'tezilî yaklaşımı zikrederek Mu'tezile'nin, insan fiillerinin meydana gelişini, insana verili olan kudreti ve irâdesiyle meydana geldiğini kabul ettiklerini ifade eder.²⁸ Cebriyye'nin bu tutumuna karşı alternatif bir duruş sergileyen Mu'tezile'ye göre insan fiillerinin de diğer şeyler gibi Allah tarafından yaratılması düşüncesinin, netice itibariyle insanı fiillerinde mecbur kılacağı gibi irâde özgürlüğünü de ortadan kaldıracığını ve bu nedenle insanın davranışlarında sorunlu olmayacağını savunmuştur. Bundan dolayı eğer insan eylemlerinde özgür değilse aklâkî olarak sorumlu da olmayacaktır. Bu durum ise insanın kendisine ait olmayan eylemleri sebebiyle cezalandırılması anlamı taşıdığından Allah'ın adaletine hâlel getirmektedir. Mu'tezile'ye göre sorumluluğun temellendirilebilmesi için insanın kendi fiillerinin gerçek fâili olması gerekir, aksi durumda fiillerin Allah tarafından yaratılması, sorumluluğu sekteye uğratmış olur. Bunlara dayanarak Mu'tezile, insanın özgürlüğü ve dolayısıyla sorunluluğunun temellendirilmesi için insanın kendi fiillerinin yaratıcısı olması gerektiğini benimsemiştir.²⁹ Ancak Mu'tezile'nin bu yaklaşımı, özellikle Allah'ın her şeyin yaratıcı olması ilkesi göz ardı etmesi nedeniyle eleştirilmiş ve hatta taddîl ve tekfire de nispet edilmiştir.³⁰

Hayâtî Efendi birbirine karşıt bu iki yaklaşımın temel fikrini kısaca izah ettikten sonra meseleye Mu'tezile ve Cebriyye'nin ihmal ettikleri cihetleri birleştiren yaklaşımları ele almaya devam eder. Zira Cebriyye insan tarafını ihmal ederken Mu'tezile ise Allah'ın her şeyin yaratıcısı olmasını ihmal etmişti.³¹ Böylelikle burada ifade edilen yaklaşımların bu iki cihet arasındaki ikilemi aşmaya çalıştıkları görülmektedir. Hayâtî Efendi, Mu'tezile ve Cebriyye'den sonra Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027) yaklaşımı ele alır. İsferâyînî'ye göre insanın fiilleri iki kudretle hâsil olmaktadır ve her iki kudret birlikte fiilin aslına/zâtına taalluk etmektedir. Ancak Hayâtî Efendi, İsferâyînî'nin bu ifadesindeki kastının, her iki

²⁶ Örneğin Dâvûd-i Karsî bu konuda şöyle demektedir: Cebriîler, *et-Tâtârîhâniyye* sahibi [Âlim b. Alâ] gibi **(bazı muhakkik âlimler tarafından tekfir edilmişlerdir.)** Nitekim İmâm Birgivî *et-Tarîkat* isimli eserinde: "*et-Tâtârîhâniyye*'de Cebriyye'nin asıl itibariyle kullara ait fiili kabul etmemelerinden dolayı tekfir edilmeleri gerektiği yer alır." der. **(Zira Cebriyye'nin bu sözleri)** ki senin de gördüğün gibi **(söz gelimi Allah'ın "...herkesin kazandığı iyilik kendi yararına; yaptığı kötülük de kendi zararınadır" sözünde olduğu gibi kulun kendi fiillerindeki dahline işaret eden nasları reddetme ve yalanlamadır.)** Ayrıca Cebriyye'nin bu sözleri Allah "Yaptıklarına bir karşılık olarak..." , "...dileyen îman etsin, dileyen inkâr etsin." şeklindeki bu âyetlerini de reddetme ve yalanlamadır. Bu âyetlerin benzerleri Kur'ân'da çokça olup, hem cebirin geçersizliğine hem de bu cebir görüşünü benimseyenlerin küfrüne açık şekilde işaret etmektedir. Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâtî'l-cüz'üyye* (Mehmet Asım Bey, 720). Bu alıntıdaki parantez içinde bold şekilde olan metin normal olan ise şerhtir. Ayrıca bk. Muhammed b. Pîr Alî Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*, thk. Muhammed Rahmetullah Hâfız en-Nedvî (Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1432/2011), 200.

²⁷ Abdülbâkî b. Muhammed b. Abdülhalîm el-Bursevî Esîrîzâde, *Risâletü'l-hâkimîyye fi'l-irâdeti'l-cüz'üyye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 607), 43b; Ahmed Âsım Efendi, *Risâle-i irâde-i cüz'üyye*, 12-13; Devvânî, "Halku'l-a'mâl", 68.

²⁸ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'üyye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

²⁹ Sa'deddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*, nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1408/1988), 58; Muhammed b. Abdülhâdî es-Sindî, *el-İfâdatu'l-medeniyye fi'l-irâdeti'l-cüz'üyye*, thk. Ali b. Abduh Ali el-Elmâ'î (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1428/2007), 143-145.

³⁰ Neseî, *Teşîratu'l-edille*, 2/164; Ebü'l-Berekât en-Neseî, *Şerhu'l-Umde*, 343; Ali Sâmî Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm* (Kâhire: Dârü'l-Ma'ârif, 1397/1977), 2/211.

³¹ es-Sindî, *el-İfâdatu'l-medeniyye fi'l-irâdeti'l-cüz'üyye*, 130-131.

kudretin tesir hususunda müstakil/bağımsız olmadığıdır. Zira tek bir eser/ma'lûl üzerinde iki müstakil müessirin tesiri imkânsızdır. Ayrıca ona göre İsferyâînî'nin kastının, tesir hususunda Allah'ın kudretinin insanın kudretine muhtaç olduğu da değildir çünkü bu durum, Allah'a aciyeti gerekli kılmaktadır.³²

Müellif, İsferyâînî hakkında bir yanlış anlamının önüne geçmek için gerekli izahları yaptıktan sonra Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) mesele hakkındaki görüşlerini açıklamaya girişir. Aynı şekilde İsferyâînî'de olduğu gibi Bâkılânî'ye göre de insan fiilleri iki kudretle meydana gelir. Ancak Bâkılânî'ye göre Allah'ın kudreti fiilin aslına yani zâtına müteallık iken insanın kudreti ise tâat ve masiyet olarak fiilin niteliğine yani vasfına müteallıktır. Hayâtî Efendi'ye göre kulun kudretinin fiilin niteliğine müteallık olması, kudretinin; fiilde Eş'arî'nin dediği gibi sırf mahal olma ve fiille eş zamanlı olması değil -ki aksi durumda fiil, iki kudretin toplamıyla hâsıl olmazdı- aksine kula ait kudretin fiile ait bu vasıfta bir dahlinin (medhâl) olduğu anlamındadır. Dahası bu, kulun küllî iradeyi fiil ve terk tarafına doğru sarf etmesiyle olur ve bu "sarf etme" ise kendi ihtiyârıyla kuldan sâdır olmaktadır.³³ Yine bu sarf etme, itibârî şeylerden veya hâl kabilinden olması nedeniyle ne kul ne de yaratıcı tarafından yaratılmıştır.³⁴ İşte Hayâtî Efendi tam olarak bu görüşün aynıyla Mâtürîdî görüşü gibi olduğunu kaydeder.³⁵

Hayâtî Ahmed Efendi'nin bu meselede Mâtürîdî görüşü, Bâkılânî'nin görüşleriyle özdeşleştirdiği görülmektedir. Şunu ifade etmek gerekir ki Osmanlı düşüncesinde özellikle insan fiilleri hususunda Mâtürîdî yaklaşımın Bâkılânî, İsferyâînî, Eş'arî ve hatta Mu'tezilî yaklaşımına³⁶ aynı olup olmadığına ilişkin bir tartışmanın varlığı bilinmektedir. Bu meselede Mâtürîdîlerle Eş'arîlerin her ne kadar birbirinden kısmen farklı olsa da ortak bir kesb anlayışını kabul etmeleri ve Mâtürîdîler ile Bâkılânî ve İsferyâînî'nin fiilin husulünde biri Allah'ın diğeri ise kulun olmak üzere iki kudreti kabul etmeleri hususu, özellikle Mâtürîdî görüşün bunlarla benzer olduğu veya aynı olduğu kanaatinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak öyle görülüyor ki özellikle Birgivî (ö. 981/1573) sonrası büyük oranda Mâtürîdîliğin ön plana çıkarılarak vurgulandığı görülmektedir.³⁷ Hatta Dâvûd-i Karsî, bu

³² Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b. İsferyâînî'nin bu görüşüne yönelik detaylı detaylı açıklama ve eleştiriler için bk. Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâti'l-cüz'iyeye* (Mehmet Asım Bey, 720), 15a; Seyyid Şerîf Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmût Ömer ed-Dimyâtî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012), 8/165; Sa'düddîn Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahmân Umeyra (Beyrût: 'Âlemu'l-Kütüb, 1422/2001), 4/218.

³³ Detay için bk. Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâti'l-cüz'iyeye* (Mehmet Asım Bey, 720), 15a.

³⁴ Hâl kavramını fiiller konusuna taşıyarak fiilde itibari durumların veya şeylerin varlığını iler süren Sadruşşerî'a, kendisinden sonraki birçok kelâmcıyı özellikle Mâtürîdî kelâmcıları etkilemiştir. Bk. Sadruşşerî'a es-Sânî, *et-Tavzîh*, 1/347-348; Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârâti'l-cüz'iyeye* (Mehmet Asım Bey, 720); Akkirmânî, *Risâle-i irâde-i cüz'iyeye* (Yazma Eserler, 939); Esîrîzâde, *Risâletu'l-hâkimiyeye* (Yazma Eserler, 607); Ahmed Âsım Efendi, *Risâle-i irâde-i cüz'iyeye*; Mehmed Efendi Kâdîzâde, *Mümeyyizetu mezhebi'l-Mâtürîdiyye 'an mezhebi'l-ğayriyye* (Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 9667/14); Hâcî Mahmûd, *Naẓmu'l-ferâ'id fî tehzîbi'l-'akâ'id* (Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 9667/4); Tarsûsî, *Ta'dîlu'l-aqvâl fî mes'eleli halkî'l-'a'mâl* (Reşîd Efendi, 1017); Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, 57.

³⁵ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

³⁶ Örneğin Divrîkî bu meseleyi şöyle ifade etmektedir: "âlimlerden bazıları bu hak mezhep olan Mâtürîdî mezhebini Mu'tezile'ye, bir kısmı Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî ve diğeri bir kısmı da Ebû İshâk el-İsferyâînî'ye yakınlaştırmıştır." İzzet Ahmed b. Hüseyin Divrîkî, *Şerhu risâleti'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 1287), 40a.

³⁷ Arpağuş, "Mâtürîdîlik ve Osmanlı'da İrâde-i Cüz'iyeye Yorumu", 245-246. Söz konusu tartışmanın olduğu risâlelerden bir kısmı için bk. Pehlevânî, *Risâletu'l-ihtimâlâti'l-vâkı'a fî ef'âli'l-'ibâd* (Adana İl Halk

bağlamda İsferyânî’nin fiiller hakkındaki görüşünü yorumlamak suretiyle Mâtürîdî görüşü râci olabileceğini ifade eder:

Ebû İshâk el-İsferyânî ve ona tabi olanların “İhtiyârî fiillerimizdeki müessirin, iki tercih yoluyla gerçekleşen iki kudretin toplamı olmasından” kasıtlarının şöyle olduğu söylenmek suretiyle Mâtürîdiyye mezhebine dahil edilmesi mümkündür: Allah’ın kudreti, hâricte mevcûd masdarla meydana gelen eser/etki olan fiilde müessirdir. Yani Allah’ın kudreti o fiili var kılandır. Kulun kudreti ise masdar manasında olan fiilde müessirdir. Yani kulun kudreti mevcûd ve ma’dûm arasında bir vasıta olan mastar manasındaki fiilde müessirdir. Böylelikle kulun kudreti, âdetin akışına göre, bu fiili gerektirici olur.³⁸

Müellif, insan fiilleri konusundaki bu yaklaşımları serdettikten sonra İmâm Eş’arî’ye ait görüş üzerinde durur. Ona göre fiilin meydana gelişinde Allah’ın kudreti yaratma şeklinde taalluk ederken kulun kudreti ise kesb olarak taalluk etmektedir. Eş’arî’ye göre kesbin anlamı ise kula ait kudret ve irâdenin bir tesir olmaksızın fiille eş zamanlı (mukârin) olmasıdır. Dolayısıyla fiile mahal olması dışında kula ait bir tesir (medhal) söz konusu değildir.³⁹ Müellif bu noktada İmâm Eş’arî’nin insana ait tesiri kabul etmemesi nedeniyle cebir ihsâs ettiren bu görüşünü dikkate alarak Mu’tezile’nin Eş’arî’ye yönelik eleştirisini Seyfuddin el-Âmidî’ye (ö. 631/1233) referansla açıklamaya çalışır. Âmidî’ye göre kula ait kudretin temel fonksiyonu tesirdir ve hatta öyle ki şayet Allah’ın kudreti kulun kudretini öncelememiş olsa da kulun kudreti yaratma (icâd) hususunda yeterli olur. Hayâtî Efendi, buradan hareketle Mu’tezile’nin Eş’arî’ye yönelik olarak onun, ortaya koyduğu kesb anlayışının bir ıstılahtan öteye gitmediği ve Eş’arî ile Cebriyye’nin söyledikleri şeylerin aynı olduğu ve ayrıca Eş’arî’nin kudret ile ilim sıfatları arasında bir fark gözetmediği şeklindeki eleştirilerinin doğru olmadığını, ki zaten Âmidî’den yaptığı alıntının bu itirazları geçersiz kıldığını ifade eder.⁴⁰ Hayâtî Ahmed Efendi’nin bu yaklaşımıyla Devvânî’ye (ö. 908/1502) yakınlaştığı söylenebilir. Zira Devvânî de aynı şekilde Mu’tezile’nin Cebriyye hakkında ileri sürdükleri gerekçelerin Eş’arî hakkında geçerli olmadığını ileri sürer. Şöyle ki Devvânî, Eş’arîlerin aslında mutlak surette kudret ve irâdeyi reddetmediklerini hatta bu ikisini kul için kabul edip, tespit ettiklerini ancak fiillerde bu ikisine ait bir “tesiri” reddettiklerini söyler.⁴¹ Ayrıca Devvânî’ye göre bu konuda zorunlu ve gerekli ölçü, kul için irâde ve kudretin tespit edilmesidir, fakat bu irâde ve kudretin fiilde gerçek anlamda müessir olması ise asıl itibarıyla zorunlu değildir. Çünkü irâde ve kudretin sıradan sebepler konumunda olması mümkündür.⁴² Müellifin, Eş’arî’ye dair bu savunusunun yanı sıra Eş’arî’nin bu yaklaşımını “cebr-i mütevassıt” şeklindeki nitelemeyi dillendirmemesi, onun Eş’arî yaklaşımını benimsediği şeklinde bir izlemi ima etmektedir. Ancak risâlede bunu teyit edecek başka bir delil bulunmamaktadır.

Eş’arî’ye göre ihtiyârî eylemler de diğer şeyler gibi bir şey olduğundan aynı şekilde diğer şeyler gibi ademden varlığa getirilirler. Bu yokluktan varlığa getirme, Allah’a ait

Kütüphanesi, 1141/28), 70a-70b; Muhammed b. Hasan Rizevî, *Hâşiye ‘alâ Risâleti’l-kıyâs li-Mûsâ et-Tokâdî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 710), 72a. Ayrıca bk. Divrîkî, *Şerhu risâleti’l-irâdeti’l-cüz’iyye* (Yazma Eserler, 1287), 40a.

³⁸ Karsî, *Risâle fi’l-ihtiyârî’l-cüz’iyye* (Mehmet Asım Bey, 720), 15a.

³⁹ Cürçânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 8/167-169.

⁴⁰ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletü’l-irâdeti’l-cüz’iyye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

⁴¹ Devvânî, “Halku’l-a’mâl”, 70.

⁴² Devvânî, “Halku’l-a’mâl”, 70.

hususî fiil olduğundan bu yaratma fiili sadece Allah'a özel bir sıfat konumundadır. Böyle bir nitelikte ise ortaklık (iştirâk) söz konusu değildir. Bu temel prensibi dikkate alan İmâm Eş'arî, bir fiil için lazım olan kudret ile irâdenin de ademden vücûda getirildiğini söyleyerek bu irâde ve kudreti Allah'ın yaratmasına bağlamıştır. Fiilin temelinde olan bu kudret ve irâdenin Allah tarafından var kılınması; yani yaratılması Eş'arîlerin fiil konusunda cebirle ithâm edilmesinin nedeni olmuştur. Fakat Eş'arî âlimler bu sorunu aşma gayesiyle her ne kadar fiilin ve fiilin temelinde rol oynayan irâdenin eş zamanlı olarak yaratıldığını benimsemiş olsalar da irâdî fiilin, Allah tarafından mahlûk olan irâdeye bağlı şekilde tahakkuk ettiğini söylemişlerdir. Böylece insan, Allah'ın kendisinde yarattığı irâdeyle kendi fiilini özgürce dileyebilmektedir. İşte Eş'arîler buna "kesb" adını vermektedirler.⁴³ Dolayısıyla bu, eylemi gerçekleştirme anında kulun, kendisinde mahlûk olan dileme gücüyle fiilinin yaratılmasını murât ettiği anlamına gelmektedir.⁴⁴

Hayâtî Efendi, fiillere ilişkin yaklaşımlardan son olarak hükemânın görüşü üzerinde durur. Müellif burada hükemânın meşhûr/zâhir ve tahkik olmak üzere iki görüşünün olduğunu ifade eder. Ona göre hükemânın meşhûr yani zâhir görüşü, Mu'tezile'nin görüşüyle aynıdır.⁴⁵ Zira bu, hem Mu'tezile'nin ve hem de hükemânın vasıtaları itibara almaları ve Mu'tezile'nin vücûbu ve hükemânın ise îcâbı itibara almaları nedeniyledir.⁴⁶ Hayâtî Efendi'ye göre hükemânın tahkik görüşü ise Eş'arî mezhebiyle aynıdır. Ancak Eş'arîler ihtiyârî itibara alırken hükemâ ise zorunluluğu (îcâb) itibara alırlar. Ayrıca Hayâtî Efendi, hükemânın varlıklarını ileri sürdükleri "kozmetik akıllar" gibi şeylerin yalnızca şartlar ve âletler konumunda olduğunu yani bunların gerçek müessir olmadığını da ifade eder.⁴⁷ Müellif bu açıklamalarından sonra konuyla bağlantılı olan vücûb ile îcâb kavramları arasındaki ayrıma işaret ederek, vücûbun îcâbtan farklı olduğunu zira hükemâyâ göre îcâb her ne kadar ihtiyârîyle çelişirse de fakat bu, hem kadîmi hem de hâdis olanı kapsayıcıdır.⁴⁸

Müellif, irâde-i cüz'iyeye ve insan fiilleri hakkındaki yaklaşımların görüşlerini ve bunların birbirinden ayrışma noktalarını ifade ettikten sonra ikinci aşamada ise söz konusu bu yaklaşımları özetlemeye ve ortak noktalarını belirlemeye çalışır. Hayâtî Efendi, fiilin meydana gelişinde iki kudretin varlığını kabul edenlerin Bâkîllânî, İsfereyînî ve Eş'arî olduğunu ve fiilin tek bir kudretle meydana geldiğini kabul edenlerin ise Mu'tezile ve Cebriyye olduğunu kaydeder. Yine müellif, Cebriyye hariç bütün yaklaşımların kulda yaratılmış verili bir kudretin varlığını kabul ettiklerini ifade eder. Ancak şu var ki Eş'arîler'e göre bu kudret, fiille eş zamanlı olarak kuvvet ve istitâat anlamındadır. Çünkü bunlara göre arazlar, iki zaman biriminde varlıklarını sürdüremezler. Mu'tezile'ye göre ise kudret fiilden öncedir, çünkü bunlara göre arazlar, iki birim zamanda varlıklarını sürebilirler.⁴⁹

⁴³ Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârî'l-cüz'iyeye* (Mehmet Asım Bey, 720), 7b; Muhammed b. Ahmed Gümülçinevî, *Risâle fi'l-irâdeti'l-cüz'iyeye ve ef'âlî'l-ibâd* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3570), 25a; Veysi Ünverdi, "İslâm Kelâmında Kesb Doktrini", *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*, ed. Bülent Cercis Tanrıtanır - Amenah Manafidizaji (Mardin: İksad Yayınları, 2018), 510.

⁴⁴ Çağfer Karadaş, "İnsan Fiilleri", *Kelam El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 407; Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 71-73.

⁴⁵ Alternatif bir yaklaşım için bk. Karsî, *Risâle fi'l-ihtiyârî'l-cüz'iyeye* (Mehmet Asım Bey, 720), 15.

⁴⁶ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

⁴⁷ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b.

⁴⁸ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 1b-2a.

⁴⁹ Hayâtî Ahmed Efendi, *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* (Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1), 2a.

Sonuç

Osmanlı ilim mirasında insan fiilleri başlığı altında kaza-kader, irâde-i cüz'iyeye, mukaddimât-ı erba'a, ef'âl-i 'ibâd, halk-ı a'mâl gibi geniş bir skalada çok katmanlı bir yazım literatürünün geliştiği ve bunların büyük bir kısmının da henüz el yazması şeklinde olduğu bilinmektedir. Hayâtî Ahmed Efendi'nin çalışmamıza konu olan bu risâlesi de bu başlık altında telif edilen irâde-i cüz'iyeye risâlelerinden bir halkadır. Muhtasar nitelikteki bu risâle, geniş ölçekteki irâde-i cüz'iyeye risâlelerinde görülen derin ölçekli tartışmalara girmediği ve zaten temel gayesinin bu olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak müellifin bu risâle ile hedeflediği şeyin konunun anlaşılır ve bütünlüklü bir resminin ortaya konulmasıdır. Genel olarak bakıldığında risâlenin bu konuda başarılı olduğu söylenebilir. Nitekim müellifin yaptığı tespit ve ayrımlar bunun ortaya koymaktadır. Risâlede müellif, kendi görüşünü ve benimsediği yaklaşım veya mezhebine herhangi bir imada bulunmamaktadır. Bu tavrın mezhepler üstü bir söylemi ihtiva etmesi ihtimali olsa da bunu teyit edecek herhangi bir kaynak ve delil elimizde bulunmamaktadır. Ayrıca müellifin Mâtürîdîlerin insan fiilleri ve irâde-i cüz'iyeye konusundaki yaklaşımını Bâkîllânî'nin görüşüyle aynileştirmesi veya Mâtürîdî yaklaşımı Bâkîllânî'nin görüşüne indirgemesi bu noktada dikkat çekicidir. Bu yönüyle risâle Osmanlı dönemi Mâtürîdî mezhebin bu meselede Bâkîllânî veya İsferyânî'nin yaklaşımlarıyla aynileştirilmesi veya bunlara indirgenmesi yönüyle bir numune konumundadır.

2.6. Risâleye Ait Nüshalarının Tanıtımları ve Neşirde kullanılan Nüshalardan Örnekler (İlk ve Son Sayfalar)

1. Milli Ktp., Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 665/1.

Hayâtî Ahmed Efendi'nin *Risâletu'l-irâdeti'l-cüz'iyeye* risâlesine ait tek bir nüshaya erişebildik. Nüsha, bir mecmûanın 1b-2a varakları arasında olan nüsha okunaklı bir nesih hattıyla yazılı olup, tek varaktan müteşekkildir. Bu nüsha neşirde (!) harfiyle gösterilmiştir. Nüshada "kâle" ve türevlerinin kırmızı mürekkeple yazılmış ve ayrıca cümle başlarının üzeri kırmızı mürekkeple işaretlenmiş. Risâleye ait bu nüshanın hâmişlerinde birçok minhüvât ve açıklamalar bulunmaktadır. Nüshanın ferâğ kaydında müstensih ve istinsâh tarihine ilişkin herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Suyolu filigranlı kağıt türüne yazılmış olan nüsha herhangi bir deformasyona uğramamış ve ölçümü 210x150-150x90 mm'dir.

3. Tahkikli Metin Neşirinde İzlenilen Yöntem

1. Çalışmamızda İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES) dikkate alınmıştır.
2. Risâlenin tahkiki sırasında bu nüshaların hâmişlerinde bulunan tashih, minhüvât ve kayıtlar da tespit edilmiştir

Milli Ktp., Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 665/1, vr. 1^b İlk Sayfa

2
2

عامه وشامل للقديم والحادث جميعا والموجود والعرض كقوله بخلافه الوجوب لانه
خاص بالاصلح والعرض وبالجملة انه من قال بالقدرتين الاستاد والقاضى والأشركى
وبالقدرة الواحدة المعتزلة والجبرية وان كلهم يشيرون القدرة الموهوبة المخلوقة
في العبد لا الجبرية الا ان الاشاعرة يقولون بالقدرة بمعنى القوة والاستطاعة
مع الفعل لعدم بقاء الاعراض في آئين عندهم والمعتزلة يقولون بالقدرة قبل
الفعل بقاء الاعراض عندهم والخبر بقدرت العالمين آمين يا معين
تمت الرسالة للزيادة الجزئية لحياقي اخذى

فان قيل جاز ان يكون عكس مذهب وهو اصل الفعل بقدرة العبد وصفته بقدرته
انتهى **قلت** لم يقبل به احد والمتصور ضبط المذاهب دون الاحتمال العقلية

شرح مواقف

في الافعال الصادرة متا بالاختيار مذاهب الاول انها صادرة بقدرة الله
وحدها وليس لقدرة العبد تأثير فيها بل الله سبحانه وتعالى اجري عاداته ان يوجد
الافعال حين صرف العبد اختيار الجزئي الذي هو امر اعتباري في العبد وليس
مخلوقه الله ولا العبد كصورتته تعالى زيدا وعمرا كما هو ذلك الماترورية والبر
الله تعالى عاداته ان يوجد في العبد قدرة واختيارا ثم يوجد على وفقه الافعال
كما هو ذلك الاشعري ولا يخلص لهذا من الجبر والثاني انها صادرة بقدرة العبد
وحدها بالاختيار على سبيل الاستقلال كما هو اكثر مذهب المعتزلة والثالث
بجميع القدرتين المتعلقةين باصل الفعل جميعا وهو مذهب الاستاد والرابع
بجميع القدرتين قدرة الله تعالى متعلقة باصل الفعل وقدرة العبد بصفته وهو
مذهب القاضى والخامس بقدرة الله تعالى وجوبا ان اقارنت الشرائط وارتفاع
الموانع وهو مذهب الحكماء وامام الحرمين **نثارى على القاضى على قاضى**

Milli Ktp., Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp. Koleksiyonu, nr. 665/1, vr. 2^a Son Sayfa

B. TAHKİKİ METİN NEŞRİ

[رسالة الإرادة الجزئية لحياتي أفندي]

[1ظ] بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله، وبحمده، وصلاة وسلام على نبيّه، وآله.

وبعد فيقول الفقير أحمد المدعوّ بالحياتي -أحسنه الله تعالى في الأوّل والآتي-: اعلم [1] أنّ أفعال العباد بمحض قدرة الله تعالى، وإرادته عند الجبريّة، [2] وبقدرة العبد⁵⁰ وإرادته الموهوبتين له قبل الفعل عند المعتزلة، [3] وبمجموع القدرتين على أنّ تعلّقهما جميعاً بأصل الفعل عند الأستاذ؛ وليس مراده أنّ كلّاً من القدرتين مستقلة في التأثير لاستحالة المؤثرين المستقلين، ولا أنّ قدرته تعالى محتاجة إلى قدرة العبد في التأثير حتّى يلزم العجز؛ لأنّه من قبيل تشريك المطيق، [4] وبمجموع القدرتين أيضاً؛ لكنّ قدرته تعالى متعلّقة بأصل الفعل، وقدرة العبد متعلّقة بوصف الفعل من كونه طاعةً، ومعصيةً عند القاضي؛ يعني أنّ لقدرة العبد مدخلاً في ذلك الوصف لا بمجرد المقارنة والمحليّة كما قال الأشعريّ وإلا لما جعل الفعل حاصلًا بمجموع القدرتين؛ بل بصرف الإرادة الكلّيّة نحو الفعل والترك، وذلك الصّرف صادر من العبد باختياره، وليس بمخلوق لأحد لكونه من الأمور الاعتباريّة أو من قبيل الحال وهو بعينه مذهب الماتردية، [5] وبقدرة الله تعالى اختراعاً، وبقدرة العبد كسباً عند الأشعريّ، ومعنى الكسب مقارنة القدرة والإرادة من غير تأثير، ولا للعبد مدخل سوى كونه محلاً للفعل، قال الأمدّي -رحمه الله تعالى-:

«إنّ قدرة العبد من شأنها التأثير حتّى لو لم تسبقها قدرة الله تعالى كانت كافية في الإيجاد». انتهى.⁵¹ فسقط اعتراض المعتزلة على الأشعريّ بأنّ ما قاله مجرد اصطلاح؛ يعني لا فرق بين ما قال، وبين ما قاله الجبريّة، وبأنّه لا يبقى بين العلم والقدرة فرق؛ لأنّ المعتزلة حصروا الفرق بالتأثير مع أنّه أعمّ من التأثير والكسب، [6] وأمّا الحكماء⁵² فظاهر مذهبهم المعتزلة لاعتبارهما الوسائط، واعتبار الحكماء الإيجاب، واعتبار المعتزلة الوجوب.

⁵⁰ وفي هامس م: اعلم أنّ القدرة صحّة الفعل والترك عند المتكلم؛ يعني لا يجب شيء عن جانبي الفعل لا لذات الفاعل، ولا لأمر خارج ضروريّ له، وإن لم يكن ضروريّاً بالنسبة إلى الآخر فلا يكون وجوب الفعل بواسطة تعلّق الإرادة الأزليّة بجانب الفعل منافياً لكون الواجب مختاراً فيه على مذهب المتكلمين؛ لأنّ تعلّق الإرادة لم يكن ضروريّاً له تعالى لا لذاته، ولا لأمر خارج بخلاف مذهب الحكماء حيث جعلوا الاستعداد التامّ الذي هو الإمكان الذاتيّ في القديم، وتامّ الإمكان الاستعداديّ في الحادث موجّباً لتعلّق المشيئة والإرادة بإيجاده، ويكون منافياً لاختيار العبد على مذهب الأشعريّ؛ لأنّ تعلّق الإرادة الأزليّة بجانب فعل العبد، وإن لم يكن ضروريّاً في حقّ الواجب تعالى لكنّه ضروريّ في حقّ العبد، وبالنسبة إليه مشروط بالكسب فلا يكون ضروريّاً بخلاف المعتزلة في أنّ إيجاد الأصلح بعد خلق العالم في الاختيار. فاحفظ هذا. «منه».

⁵¹ لم نجد مصدر هذا الاقتباس من كتب سيف الدين الأمدّي.

⁵² وفي هامس م: اعلم أنّ الحكماء مع قولهم بالإيجاب قائلون بالاختيار بناء على توسيط المشيئة؛ لكنهم حبطوا في هذا بقولهم: إنّ المشيئة عين الذات، وعكس عليهم ضرب مثلهم عند الكناية عن عدم شيء بقولهم: «أخفى من كسب الأشعريّ» واستحقّقوا بأن يُقال: «أخفى من اختيار الحكماء». «منه».

وتحقيقهم⁵³ مذهب الأشاعرة إلا أنهم قالوا: بالإيجاب، والأشاعرة بالاختيار، وما أثبتوا من نحو العقول فمن قبيل الشروط والآلات.

والوجوب⁵⁴ غير الإيجاب؛ لأن الإيجاب وإن لم يناف الاختيار عندهم لكنه عام [2و] وشامل للقديم والحادث جميعاً، والجوهر والعرض كلاً بخلاف الوجوب؛ لأنه خاص بالأصلح والعرض.

وبالجملة أن مَنْ قال بالقدرتين الأستاذ، والقاضي والأشعري، وبالقدرة الواحدة المعتزلة، والجبرية، وأن كلهم يثبتون القدرة الموهوبة المخلوقة في العبد لا الجبرية إلا أن الأشاعرة يقولون: بالقدرة بمعنى القوة والاستطاعة مع الفعل لعدم بقاء⁵⁵ الأعراض في أنين عندهم، والمعتزلة يقولون: بالقدرة قبل الفعل لبقاء الأعراض عندهم.

والحمد لله رب العالمين، أمين يا معين. {تمت رسالة الإرادة الجزئية لحياتي أفندي}.

C. TAHKIKLİ METNİN TÜRCÜMESİ

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla, Allah'ın adıyla ve O'na hamd ederek [bu risâleye] başlıyorum. O'nun Peygamberine ve ailesine de salât ve selâm olsun. Bu hamdele ve salveleden sonra el-Hayâtî diye çağrılan fakir Ahmed -Allah dünya ve ahirette kendisine iyilikte bulunsun!- bu konu hakkında şöyle der: Bilesin ki Cebriyye'ye göre insan fiilleri sırf Allah'ın kudreti ve irâdesiyle olur. Mu'tezile'ye göre ise, fiilden önce kula verili olan kulun kudreti ve irâdesiyle olur.

Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'ye göre kulun fiili, iki kudret beraberce fiilin aslına ilişmesi suretiyle iki kudretin toplamıyla olur. Ancak Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin buradaki murâdı, tesir konusunda her iki kudretin bağımsız/*müstakil* olması değildir. Zira [tek bir malûle] iki bağımsız/*müstakil* müessirin tesiri imkânsızdır. Yine Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin buradaki murâdı, Allah'ın kudretinin tesir hususunda kulun kudretine muhtaç olduğu değildir ki Allah'a acziyet zorunlu olsun. Çünkü bu aslında güç yetirilen şeye ortak kılmalıdır.

Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî'ye göre de aynı şekilde kulun fiili iki kudretin toplamıyla hâsıl olur. Ancak Allah'ın kudreti fiilin aslına ilişirken kulun kudreti ise fiilin tâat ve masiyet olması hususunda fiilin vasfına ilişir. Diğer bir ifadeyle kulun kudretinin, fiilin vasfında bir dahli/*tesiri* vardır. Yoksa bu tesir, Eş'arî'nin dediği gibi, kudretin sırf/pür mahal yahut eş zamanlılığının olması da değildir. Aksi durumda fiil, iki kudretin toplamıyla meydana gelmezdi, bilakis küllî/tümel irâdenin eyleme ve terk etmeye doğru sarf edilmesiyle olurdu. Bu sarf etme ise kulun kendi ihtiyârıyla kuldân sâdır olur. Ayrıca bu sarf etme, *itibârî* durumlardan yahut *hâl* kabilinden olması sebebiyle hiç kimse tarafından yaratılmış değildir. İşte bu aslında aynıysa Mâtürîdî mezhebinin kendisidir.

⁵³ يعني تحقيق مذهب الحكماء.

⁵⁴ م + والوجوب.

⁵⁵ وفي هامس م: ومعنى قول الحكماء في تعريف القدرة كونه بحيث إن شاء فعل، وإن لم يشأ لم يفعل يعني إن شاء عند وجود الاستعداد أو وجود تمام الاستعداد الإمكانى فعل، وإن لم يشأ عند عدمهما لم يفعل هذا. «منه».

Eş'arî'ye göre kula ait fiil, yaratma olarak Allah'ın kudretiyle ve kesb olarak kulun kudretiyle hâsıl olur. Burada kesbin anlamı ise tesir olmaksızın kudret ve irâdenin eş zamanlılığıdır/beraberliğidir. Ayrıca burada kulun fiile mahal olması dışında bir dahli/*tesiri* yoktur. Nitekim Âmidî -Allah kendisine rahmetiyle muâmele buyursun- bu konuya ilişkin şöyle demiştir: "Tesir etmesi insana ait kudretin niteliğidir. Öyle ki şayet Allah'ın kudreti insana ait bu kudreti öncelemese bile insanın kudreti var kılmada (icâd) yeterli olur." Dolayısıyla bu açıklama sebebiyle Mu'tezile'nin Eş'arî'ye yönelik itirazını çürütülmüş olur. Öyle ki Mu'tezile Eş'arî'ye yönelik itirazda; Eş'arî'nin ifade ettiği şeyin sırf bir ıstılâh olduğu, diğer bir anlatımla Eş'arî'nin, söylediği şeyle Cebriyye'nin söylediği şey arasında bir farkın olmadığı ve Eş'arî'nin söylemiş olduğu şeyle birlikte bilgi ve kudret sıfatları arasında bir fark kalmadığını ileri sürmüştür. Çünkü Mu'tezile, hem tesir hem de kespten daha genel olmasına rağmen bu farkı tesire hasretmiştir.

[İnsan fiilleri konusunda] Hükemâ mezhebinin yaygın kanaati, her iki taraf da vasıtaları benimsemesi sebebiyle, Mutezile mezhebinin kanaatiyle aynıdır. Fakat filozoflar *icâbı* itibara alırken Mu'tezile ise *vücûbu* itibara almıştır. Filozofların tahkik görüşü ise Eş'arî mezhebiyle aynıdır. Ancak hükemâ icâbı benimserken Eş'arîler ise ihtiyârı kabul etmişlerdir. Ayrıca Hükemânın varlığını kabullendikleri [kozmetik] akıllar ise şartlar ve aletler kabilinden şeylerdir. Yine buradaki vücûb ise icâbtan farklıdır. Zira hükemeyâ göre icâb her ne kadar ihtiyârla çelişen bir şey olmasa da fakat kadîm ve hâdis; cevher ve araz olanı birlikte kapsar ve bunlara şâmil olur. Çünkü bunların her biri vücûbun zıddına olan şeylerdir. Şu sebeple ki vücûb aslah ve araz olana özeldir.

Özetle, insan fiilinin iki kudretle olduğunu söyleyenler Üstâz Ebû İshâk el-İsferâyînî, Kâdî Ebû Bekir el-Bâkılânî ve Eş'arî'dir. İnsana ait fiilin tek bir kudretle olduğunu benimseyenler ise Mu'tezile ve Cebriyye'dir. Ancak Cebriyye dışında bu mezheplerin tümü insanda yaratılmış ve verili olan (*mevhûbe*) kudretin varlığını ispat ederler. Ancak şu kadar var ki Eş'arîler, kudretin fiille beraber olan kuvvet/*güç* (kuvve) ve istitaât anlamında olduğunu kabul ederler. Filler beraber (*m'a'l-fi'l*) olmasının sebebi, Eş'arîlere göre, arazların iki ânda bulunmasının imkânsızlığından ötürüdür. Mu'tezile ise onlara göre arazların iki ânda kalması mümkün olduğundan kudret, fiilden öncedir.

Bütün hamdler, âlemlerin rabbi Allah'a aittir. Âmin! Ey yardıma muhtaç olana yardım eden! Hayâtî Efendi'ye ait irâde-i cüz'iyeye risâlesi bitmiştir.

KAYNAKÇA

Abdülkâhir el-Bağdâdî, Ebû Mânsûr. *Uşûlü'd-dîn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 1346/1928.

Ahmed Âsım Efendi. *Risâle-i irâde-i cüz'iyeye*. İstanbul: Darü't-Tıbbâ'atü'l-Ma'mûre, 1. Basım, 1285/1868.

Âkifzâde. *el-Mecmû' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû'*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Ali Emîrî, 2527, 1b-114a.

Akkirmânî, Muhammed b. Mustafa. *Risâle-i irâde-i cüz'iyeye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 939, 138a-160b.

Akpınar, Cemil. "Hayâtî Ahmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Arpaguş, Hatice K. "Mâtürîdîlik ve Osmanlı'da İrâde-i Cüz'iyeye Yorumu". *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*. ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim. 243-262. İstanbul: Mahya Yayıncılık, 1. Basım, 2019.

Bâkılânî, Ebû Bekir. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîsü'd-delâ'il*. Beyrût: Müessesetu'l-Kutubi's-Sekâfe, 1. Basım, 1407/1987.

Birgivî, Muhammed b. Pîr Alî. *et- Tarîkatü'l-Muhammediyye ve's-sîretü'l-Ahmediyye*. thk. Muhammed Rahmetullah Hâfız en-Nedvî. Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1. Basım, 1432/2011.

Bursevî, Muhammed Tâhir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul, 1. Basım, 1333/1914.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Mahmût Ömer ed-Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1433/2012.

Devvânî, Celâluddin. "Halku'l-a'mâl". *er-Resâilu'l-Muhtâra*. thk. Seyyid Ahmed Toyserkânî. 63-76. İsfehân: Kütüphâne-i Umûmî-yi İmâm Emîrû'l-Mü'minîn 'Alî, 1. Basım, 1405/1984.

Divrîkî, İzzet Ahmed b. Hüseyin. *Şerhu risâleti'l-irâdeti'l-cüz'iyeye*. İBB Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 1287, 36b-48a.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Kitabu't-Tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Arûşî. Ankara: Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi, 1. Basım, 1423/2003.

Ebû Naîm Ahmed el-Hâdimî. *Risâle fi ef'ali'l-'ibâd*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Burdur İl Halk, 26b-26a.

Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Hâfızuddin Abdullah b. Ahmed. *Şerhu'l-Umde*. thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmâîl. Kâhire: el-Mektetu'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1. Basım, 2012/1432.

Esîrîzâde, Abdülbâkî b. Muhammed b. Abdülhalîm el-Bursevî. *Risâletü'l-hâkimiyye fi'l-irâdeti'l-cüz'iyeye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Yazma Eserler, 607, 35a-57a.

es-Sâdık el-Kayserî. *Risâle fi ef'ali'l-'ibâd*. Konya: Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi, Elmalı Halk, 2824, 47b-48a.

Güdekli, Hayrettin Nebi. "Müteahhirîn Dönemi Mâtürîdî Kelâmında İrâdenin Ontolojisi Sorunu: Saçaklızâde'nin Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye'sinin Tahlil, Tahkik ve Tercümesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 41 (2019), 85-129.

Gümülçinevî, Muhammed b. Ahmed. *Risâle fi'l-irâdeti'l-cüz'iyeye ve ef'ali'l-'ibâd*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3570, 20a-33b.

Hacı Hasanzâde Efendi. *Hâşiye 'ale'l-Muqaddimâti'l-Erba'a*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 706, 135b-153a.

Hâcî Mahmûd. *Nazmu'l-ferâ'id fi tehzîbi'l-'akâ'id*. Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 9667/4, 32a-40b.

Halebî, İbrâhîm b. Mustafa el-. *el-Luma'tu fi tahkiki mebâhişi'l-vucûdi ve'l-hudûs ve'l-kader ve ef'ali'l-'ibâd*. Kâhşre: Dâru'l-Basâ'ir, 1. Basım, 1429/2009.

Hasan el-Carîdî es-Siyâhî. *Risâle fi ef'ali'l-ihyâriyye*. Ankara: Milli Kütüphane, Tokat İl Halk Kütüphanesi, 60 Hk 125/5, 85b.

Hayâtî Ahmed Efendi. *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye*. Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Samsun Vezirköprü İlçe Halk Ktp., 665/1, 1b-2a.

Kâdîzâde, Mehmed Efendi. *Mümeyyizetu mezhebi'l-Mâtürîdiyye 'an mezhebi'l-ğayriyye*. Ankara: Ankara Milli Kütüphane, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 9667/14, 100b-105b.

Karadaş, Çağfer. "İnsan Fiilleri". *Kelam El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. 403-418. Ankara: Grafiker Yayınları, 3. Basım, 2013.

Karsî, Dâvûd b. Muhammed. *Risâle fi'l-ihyâriyye ve'l-irâdâti'l-ğalbiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmet Asım Bey, 720, 14a-23a.

Köksal, Asım Cüneyd. "İslâm Hukuk Felsefesinde Fiillerin Ahlâkîliği Meselesi". *İslam Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 1-43.

Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed. *Tebşîratu'l-edille fî uşûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 1423/2003.

Neşşâr, Ali Sâmî. *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*. Kâhire: Dârü'l-Ma'ârif, 9. Basım, 1397/1977.

Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1. Basım, 2010.

Pehlevânî, Mûsâ Efendi et-Tokâdî. *Risâletü'l-ihtimâlâtî'l-vâkı'a fî ef'âli'l-'ibâd*. Ankara Milli Kütüphane, Adana İl Halk Kütüphanesi, 1141/28, 170b-171a.

Rizevî, Muhammed b. Hasan. *Hâşîye 'alâ Risâleti'l-kıyâs li-Mûsâ et-Tokâdî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey, 710, 70a-72b.

Saçaklızâde, Mehmed Efendi. *Risâletü'l-irâdeti'l-cüz'iyeye*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, 306, 1b-8b.

Sadrüşşerî'a es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd. *Şerhu ta'dîli'l-'ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Muradmolla, 1333, 95a-201b.

Sadrüşşerî'a es-Sânî, Ubeydullah b. Mes'ûd. *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-tenkîh*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1435/2014.

Sindî, Muhammed b. Abdulhâdî es-. *el-İfâdatu'l-medeniyye fi'l-irâdeti'l-cüz'iyeye*. thk. Ali b. Abduh Ali el-Elmâî. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1. Basım, 1428/2007.

Soysal, Mehmet Fatih. "Kütahyalı Ahmed Âsım Efendi'nin el-Mebâhisü'd-Defniyye fî Hakki'l-İrâdetü'l-Cüz'iyeye Adlı Eserinin Neşri". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2015), 31-68.

Şehristânî, Abdulkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Ma'rife, 1. Basım, 1404/1983.

Tarsûsî, Mehmed Efendi. *Ta'dîlu'l-akvâl fî mes'eleti halkî'l-'a'mâl*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşîd Efendi, 1017, 195b-196a.

Teftâzânî, Sa'deddîn. *Şerhu'l-Akâ'idî'n-Nesefiyye*. nşr. Ahmed Hicâzî es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1408/1988.

Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-Makâşid*. thk. Abdurrahmân Umeyra. 5 Cilt. Beyrût: 'Âlemu'l-Kütüb, 2. Basım, 1422/2001.

Ünverdi, Veysi. "İslâm Kelâmında Kesb Doktrini". *IV. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresi*. ed. Bülent Cercis Tanrıtanır - Amenah Manafidizaji. 505-517. Mardin: İksad Yayınları, 2018.